

MOTS FANTASMES EN EL LLATÍ MEDIEVAL DE CATALUNYA

Mots fantasmes són aquells que no tenen realitat lingüística, sinó que generalment són producte d'errors de còpia, però a vegades també d'errors de transcripció i fins i tot d'errades d'impremta. També és condició necessària perquè hom pugui parlar d'un *mot fantasma* que algú l'hagi considerat com a autèntic i genuí. En rigor, més que de *mots fantasmes* s'hauria de parlar de *fantasmes de mots*, perquè de mots no en tenen res, si no és la simple aparença. En els estudis sobre el lèxic de l'anomenat llatí medieval, sobretot del que podríem dir-ne baix llatí medieval, els *mots fantasmes* en potència constitueixen esculls perillosíssims. Alguns són capaços de desafiar la sagacitat del filòleg més expert i avisat.

Val a dir que en els estudis sobre llatí medieval hom ha seguit el criteri que qualsevol paraula, per sorprenent que en sigui l'estructura, per enigmàtic que en sigui el significat, és possible, i que si no l'entendem ni l'expliquem, cal pensar que més aviat és culpa de la nostra ignorància que no pas defecte de la font que la dona. Aquest criteri sembla saníssim, i és en part justificat perquè, sobretot en els documents notariais, al costat de la hipercorrecció, de la paraula forjada per una especulació erudita i de la falsa etimologia, hom pot trobar el testimoni únic (primer i darrer) d'un mot que llavors pertanyia encara a la llengua parlada. En un llatí tan bàrbar tot sembla possible. En aquestes condicions la crítica verbal es fa a vegades extraordinàriament difícil. Però, com més difícil, més necessària, si no ens volem exposar a donar com a existents mots que mai no han existit i especular en va sobre mers errors de còpia, perquè, com és sabut, són relativament pocs els originals conservats, i les còpies són sovint molt deficientes; altrament, en els mateixos originals és possible de trobar-hi no solament faltes manuals, sinó també veritables errors de còpia; són pocs, en efecte, els diplomes de redacció espontània de dalt a baix.

Quan iniciarem la redacció d'articles per al *Glossarium Mediae Latini-*

talis Cataloniae, amb l'equip dirigit per M. Bassols de Climent,¹ se'ns plantejà ben aviat el problema dels mots fantasmes. Acordàrem de fer referència alfabètica de totes aquelles paraules aparents que havien estat admeses com a autèntiques per algun erudit; solament d'una manera excepcional hom fa referència, en el lloc alfabètic que els correspon, a d'altres errors de còpia o de lectura que tenen aparença de paraula, però dels quals mai ningú no s'ha preocupat. En d'altres casos, quan la nostra lliçó discrepa de la font utilitzada, manuscrit o edició, ho fem constar en citar el passatge corromput o en estudiar el veritable mot que s'hi amaga. Així hem hagut de reconstruir el text de molts llocs corruptes i hem eliminat una sèrie de falses paraules. Ací jo voldria donar uns quants exemples per a il·lustrar un dels aspectes més penosos en l'estudi del lèxic llatí medieval: el dels mots aparents.

A vegades el mot *fantasma* és el resultat d'una deficient separació de mots. Llavors basta de distribuir els blancs d'una altra manera perquè la bona lliçó s'imposi per ella mateixa. En un document de l'any 1022, conservat al Cartoral de Sant Cugat i transcrit correctament en l'edició de Rius i Serra (vol. II, núm. 485, pàg. 133), hi ha un brillant i sonor *APERESPIDI*, que pròpiament no és un mot fantasma, perquè, que jo sàpiga,

1. *Glossarium Mediae Latinitatis Cataloniae (voces latinae y romances documentadas en fuentes catalanas del año 800 al 1100)*, Fasc. 1-3 (*a - captivus*) (Barcelona, Universidad de Barcelona - Escuela de Filología de Barcelona del CSIC, 1960-1963). Citat *GMLC*.

Heus ací les referències bibliogràfiques de les obres que cito abreujadament:

RAMON D'ABADAL I DE VINYALS, *Catalunya carolíngia, II: Els diplomes carolíngis a Catalunya* (Barcelona 1926-1952), 2 vols.

RAMON D'ABADAL I DE VINYALS, *Catalunya carolíngia, III: Els comtats de Pallars i Ribagorça* (Barcelona 1955), 2 vols.

JOSÉ BALARI Y JOVANY, *Orígenes históricos de Cataluña* (Barcelona 1899).

JOAQUIM BOTET Y SISÓ, *Les monedes catalanes, Estudi y descripció de les monedes carolíngies, comtals, senyoriales, reials y locals, pròpies de Catalunya*, I (Barcelona 1908).

Cartulario de «Sant Cugat» del Vallés, Editado por JOSÉ RIUS (Barcelona 1945-1947), 3 vols.

J. COROMINAS, *Diccionario crítico etimológico de la lengua castellana* (Madrid 1954-1957), 4 vols. Citat *DCELC*.

Diccionari Català-Valencià-Balear, Obra iniciada per Mn. ANTONI M. ALCOVER, continuada per FRANCESC DE B. MOLL (amb la col·laboració de MANUEL SANCHIS GUARNER i ANNA MOLL MARQUÈS) (Palma de Mallorca 1931-1962), 10 vols. Citat *DCVB*.

Glossarium Mediae et Infimae Latinitatis, Conditum a CAROLO DU FRESNE, domino DU CANGE, Ed. nova a L. FAVRE (Niort 1883-1887), 10 vols.

PÉTRUS DE MARCA, *Marca Hispanica sive limes Hispanicus, hoc est geographica et historica descriptio Cataloniae, Ruscinonis et circumiacentium populorum ab anno 817 ad annum 1258*, Ed. STEPHANUS BALUZIUS (Parisiis 1688).

MANUEL SERRANO Y SANZ, *Noticias y documentos históricos del condado de Ribagorza hasta la muerte de Sancho Garcés (1035)* (Madrid 1912).

JAIME VILLANUEVA, *Viage literario a las iglesias de España* (Madrid-Valencia 1803-1852), 22 vols.

no hi ha caigut mai ningú, bé que el parany era força ben preparat. El text diu :

«portadores parilio .i. relia .i. cum suo aperespidi (*er* en abreviatura) ferreo exadas .ii. . . . luminario .i. ferreo».

Joan Coromines (*DCELC*, vol. II, 396 *b*, 24, s. v. *espita*) veié sagaçment que calia llegir : *aper*, *espidi* : «existió», diu, «tambien un cat. ant. *espit* 'espigón de hierro o asador', latinizado en un documento de Sant Cugat, año 1022 : *relia* ['reja'] *cum suo aper* [=apero], *espidi ferreo*. El vocablo en Cataluña se perdió luego, sin dejar otra huella que el término de paperla *espit*). Tanmateix, aquesta reconstrucció del text pot encara ésser perfeccionada : la *i* final d'*espidi* (que no s'explica bé per llatinització) representa sens dubte el numeral. Cal llegir, doncs : *relia .i. cum suo aper, espid .i. ferreo, exadas .ii.*, amb el numeral entre el substantiu i l'adjectiu, i la sonora, procedent de sorda intervocàlica, conservada en posició final, tot com és normal al segle XI.

Una cosa semblant passa en uns *mancusos* ADAI que Balari (i darrera seu, Botet i Sisó i, encara, d'altres) cregué mencionats en un document del 1005 conservat al mateix Cartoral de Sant Cugat i transcrit també correctament a l'edició de Rius i Serra (vol. II, núm. 397, pàg. 45) :

«sic uindo tibi . . . in propter precium mancosos .iiii. de auro cocto et mancos adai inter fermento [per *formentum* = *frumentum*] et ordeo et uino».

Aquest text és ja per ell mateix ben sospitós : *mancos* podria ésser una abreviatura de *mancosos*, però falta el nombre que s'havia de donar d'aquests *mancusos*, que, altrament, consta que s'han de pagar en espècies : en lloc de *mancos adai* cal llegir *mancosada .i.* «quantitat en espècie equivalent a un mancús».

En el Du Cange (edició de 1766), Dom Carpentier incorporà l'article AGONOSCEMA. Aquesta suposada paraula es llegeix en el sermó de Garsias, monjo a Cuixà, segons l'edició publicada a la *Marca Hispanica*, ap. 222. El sermó de Garsias, escrit segons sembla entre el 1040 i el 1046, té un especial interès arqueològic, perquè fa la història de l'edificació de l'església de Sant Miquel i de les reformes i noves construccions fetes per l'abat Oliba. El passatge que ens interessa fa referència a l'altar de la segona església de Sant Miquel, dedicada el 974, i obra de l'abat Garí ; diu així :

«aedes sancti sanctorum, que et presbyterium dicitur, et ipsa plannities grato opere facta ; supra quam magni principis Michaelis altare in quatuor pulcherrimis columnis ex agonoscemate factis honore con-

digno statuit. Totae quippe illarum frontes artificis exterius peritia politae, interius uero excauatae.

En lloc d'*ex agonoscemate* cal llegir *exagono scemate*, això és, *hexagono schemate* «d'esquema o planta hexagonal».² Si calia confirmaria aquesta interpretació el fet que després parla de les cares (*frontes*) d'aquestes columnes. El que Carpentier, guiat per la seva fantasia, diu d'*agonoscema* («compositio ex attritis lapidibus aliisque materiis facta»), no hauria tingut importància si no hagués fet autoritat i no hagués enganyat així d'altres investigadors (historiadors i arqueòlegs) que han hagut de comentar aquest passatge.

Molt més prudent s'havia mostrat Du Cange a propòsit d'un ORODONAS que llegí en el testament de Riculf, bisbe d'Elna, de l'any 915, un dels diplomes més interessants per al coneixement de la cultura del país al principi del segle X. Aquest testament es conservava copiat en el Cartoral de la Seu d'Elna, perdut. El fragment que cita diu :

«casulas episcopales optimas tres, unam dioprasiam et alias de orodonas».

Du Cange, que adverteix que en lloc de *dioprasiam* cal llegir *diaprasiam* 'verda', no s'adonà, a pesar del seu gran coneixement del lèxic medieval i de la seva extraordinària sagacitat, que el mateix error (*o* per *a*) es repetia immediatament després. En lloc de *de orodonas* cal llegir *diarodonas*, o, millor, *diar(h)odinas* 'vermelles', un altre hellenisme ben documentat en d'altres fonts. Ara : Du Cange, sobre *orodonas*, es limita a dir una cosa ben certa : que sens dubte el mot és corromput ; sabia que en llatí medieval no tot és possible.

Fins ací totes aquestes paraules aparents tenen llur origen en una mala separació de mots ; són les més difícils de veure i, per tant, les més perilloses.

Molts d'altres mots fantasmes han sortit d'errors de còpia més o menys explicables paleogràficament.

El més aparatós dels que conec és un BASCHEA que Dom Carpentier trobà en un document del 845 publicat per Baluze a la *Marca Hispanica*, ap. 18. Es conservava també en el Cartoral de la Seu d'Elna :

«uindo . . . uilla Donacanum cum ipsa baschea qui ibidem fundata est in honore sancti Felicis».

D'aquest *baschea*, Carpentier diu que vol dir 'basilica'. No és pas que signifiqui 'basilica' ; és precisament això el que diu : cal llegir, en efecte,

2. La reconstrucció del text és de Rosa Quevedo, un dels col·laboradors del GMLC.

baselica; a la paraula s'han acumulat una sèrie d'errors de còpia: *baschea* conté una *c* per una *e*, una *h* per *li*, i una *e* per una *c*. Són totes elles faltes vulgars.

Una altra paraula incorporada per Carpentier en el Du Cange és *CARANUM*, que trobà en l'escriptura de la restauració de la canònica de Girona del 1019, publicada per Baluze a *Marca Hispanica*, ap. 182:

«ego uero Vgo comes Impuritanus dono censum de duobus caranis in Impuriis ciuitate».

Segons Carpentier, *caranum* seria una determinada mesura agrària, però Villanueva (*Viage*, XII, ap. 30, pàg. 314), quan tornà a publicar el document copiant-lo de l'original, «donde se hallan algunas suscripciones que omitió el impreso, y se corrigen las erratas que en él se cometieron», llegí una altra cosa. En efecte, en el passatge que ara ens interessa, en lloc de *caranis*, Villanueva dona *carauis*. Uns quants anys després, el 1031, en una nova dotació publicada també per Villanueva (*ibid.*, ap. 31) hom torna a parlar de la donació feta pel comte d'Empúries; aquesta vegada, però, hom llegeix: *concedo censum de duobus carabis*. Ens trobem, doncs, davant el mot *carabus*, escrit *carauus* segons grafia fonètica en l'escriptura del 1019, que en llatí tardà (Gregori Magne, Isidor) designa una petita embarcació i que continua el cat. ant. *càreu* i el cat. *caro*.

Aquestes confusions entre *u* i *n*, com les confusions entre *m* i *in* o entre *m* i *ni* són vulgars, però a vegades poden plantejar problemes que fan de mal resoldre. Heus ací un exemple curiós: sabem que el comte Sunifred de Cerdanya fou traït abans del 957 pel seu vescomte; d'aquest fet en tenim tres fonts: segons una, del 957 (*MARCA*, ap. 92), el vescomte es deia *umfredus*, *filius guifredi*; segons una altra, del 959 (Cartoral de la Seu d'Urgell, I, 746, f. 224), el vescomte es diu *hunifredus*; segons la tercera, del 975 (*MARCA*, ap. 120), el nom del vescomte és *uuifredus*, és a dir, *Wifredus*. Tal com fa el senyor Abadal, que ens explica la història del fet (*Els diplomes carolingis*, II, 391), cal preferir, en bona crítica textual, la variant *Hunifredus*. El que voldria remarcar ací és amb quina facilitat poden crear-se nous mots d'aparença no sospitosa a base de confusions entre les lletres *i*, *u*, *n* i *m*. No perquè sí diem que cal posar els punts sobre les *is*.

Molt més interessant, perquè afecta la història de les institucions jurídiques catalanes, és la reconstrucció del text del capítol 112 del *Usatges de Barcelona*, que, segons la major part de les fonts manuscrites, diu:

«Mariti uxores suas reptare possunt de adulterio ... et ille debent se inde expiare per illarum auagant per sacramentum et per bataliam».

Les traduccions catalanes dels *Usatges* donen també AVAGANT, i és sobretot per això que el mot *avagant* té bastant de literatura darrera seu. El primer a parlar-ne fou Du Cange, i des de llavors li ha estat atribuït el significat de 'cambió', això és, 'el qui combat per la causa d'un altre'. Val a dir que Du Cange donava aquest significat solament com a conjectural. En lloc d'*auagant* cal llegir *aueramentum*, 'acció de fer patent la veritat'. La reconstrucció, tal com la donem en el *GMLC*, es basa en les variants que presenten els manuscrits i especialment en la comparació del text de l'usatge 112 amb passatges parallels que ofereixen fonts coetànies (*faciat aueramentum per sacramentum*, es llegeix ja en una sentència del 1059). En l'arquetipus les lletres *er*, en el mot *aueramentum*, devien ésser representades per una abreviatura sobre la línia, com és habitual, i aquesta fou la causa principal de confusió. En un estudi que preparo sobre l'usatge 112, hauré d'insistir sobre aquesta reconstrucció, que ara ja veig admesa per una autoritat tan important en lexicografia com és F. de B. Moll en un article publicat en un diari barceloní.

Aquesta paraula, això no obstant, no em sembla pas que hagi d'ésser suprimida dels diccionaris històrics catalans, perquè, bé que no sigui sinó una sola vegada, ha estat emprada, sense referència ni al·lusió als *Usatges*, en una obra literària de mèrits no gens vulgars; la trobem en la descripció del fantàstic castell abandonat de *L'escanyapobres*, la més naturalista de les novel·les de Narcís Oller:³

«la imaginació es forjava ja tota una resurrecció de l'Edat mitjana: estrades entapissades, arques de roure ... l'arpa del trobador, l'armadura de l'avagant, els enfilalls de perles i joieria de les dames».

En aquesta evocació, voluntàriament convencional, de l'Edat mitjana, el mot *avagant*, és clar, és un mot d'erudició, que Narcís Oller, home d'àmplia cultura, advocat de carrera i procurador dels tribunals, devia haver pogut directament dels *Usatges de Barcelona*. El mot, que a penes podia ésser entès, si no era pels homes de lleis, significa ací el que hom creia que significava en l'usatge 112.

Fantasmes són també els 'diners de CALÉS', que Balari, *Orígenes*, 673, cregué veure en un diploma del 1161: ACA, pergamins de Ramon Berenguer IV, núm. 355:

«et faciatis nobis censum per unumquemque annum ... omni tempore .i. perna de .xv. denariis de cales currunt in ylerda».

3. NARCÍS OLLER, *Obres completes* (Barcelona 1948), 99, col. 1. La primera edició de *L'escanyapobres* és del 1884. El *DCVB* no dona altres citacions d'*avagant* que la traducció catalana dels *Usatges* i aquest passatge de Narcís Oller.

El text és ben transcrit, però el pergamí és una còpia bastant posterior. La interpretació de Balari és una mica sorprenent, però «quandoque bonus dormitat Homerus». Ja Botet i Sisó, *Les monedes*, I, 67, veié que la sintaxi de la frase exigia de traduir *cales* per *aquells que*, i darrerament Coromines, *DCELC*, IV, pàg. 954, 1 ss. (s. v. *calé*, add.) fa observar que en el document citat per Balari, *cales* no és sinó el relatiu *quales* amb reducció gràfica o fonètica de *qua* a *ca*.

És clar que si diem tot això no és pas per fer mesquins retrets a ningú i, menys que a ningú, a figures tan benemèrites com Du Cange i Balari, que no és perquè sí que encara avui fan autoritat: al cap i a la fi solament s'equivoca el qui en sap córrer el risc. Tampoc ells no disposaven dels instruments de treball que ara tenim a l'abast. Voldria més aviat treure'n una lliçó d'humilitat i de prudència i subratllar la necessitat que hi ha de donar allò que és segur com a segur, allò que és conjectural com a conjectural, i allò que és absolutament incert com a absolutament incert, bé que no ignoro que si una excessiva prudència ha de fer estèrils els nostres esforços, val més ésser audaç i córrer aquest risc d'equivocar-se. També em sembla que cal superar l'opinió molt generalitzada que en el llatí dels escriptors tot és possible perquè empren una llengua que no posseeixen, però quantes transcripcions no hem vist equivocades per manca de fe en el sentit comú dels escriptors!

I ara em cal fer una rectificació respecte a la paraula *alleua*, que en el *GMLC* donarem com a genuïna, bé que d'aquest suposat mot ens limitarem a dir que la seva etimologia era incerta i que no era del tot clar que el seu significat fos el de 'dot'. Aquest *alleua* es troba en un dels documents més interessants del segle X per a l'estudi del lèxic: és una notícia d'objectes preciosos cedits pels monjos del monestir d'Ovarra al comte Ramon II de Ribagorça vers el 960; en compensació els monjos reben unes viles. Es tracta d'un ric parament militar que el comte Bernat devia haver guanyat com a botí de guerra a un capitost musulmà⁴ i donat després al monestir d'Ovarra. Ara el comte Ramon recuperava el tresor guanyat pel seu pare. Heus ací un resum del que diu el document:

«Breue rememoratorium de ipso auere de Ouarra quod recepit Ragimundus comes, filius Bernardi . . . : Vno freno cum sua alacma in quingentos solidos, quia totus erat purus de argento . . . et de super de auro . . . uno anappo de auro . . . et una spata ubi non habebat rengu nec eltrum, nisi de auro habebat ibi .vc. solidos, et .iiii. alias spatas

4. El professor Joan Vernet em diu ara que cal identificar aquest tresor amb el que, segons al-ʿUḍrī, el comte Bernat havia pres a traïció a Muḥammad b. Lope.

et .iii. loricas et .iiii. frenos granatos cum suas alaginas [per *alagmas*]
 et .ii. sellas granatas et .i. motili et .i. ganabe pallia texta cum auro,
 .c. solidos erat preciata, et duxit eam filia sua Aua in alleua, et unas
 sporas de argento ... et alias causas.»

Aquest document fou publicat per Serrano y Sanz (*Noticias y documentos históricos del condado de Ribagorza*, pàg. 347), segons una còpia del segle XII. Extraviada aquesta còpia del XII, Abadal (*Els comtats de Pallars i Ribagorça*, II, dipl. 183, pàgs. 380-381) en reproduïx el text donat per Serrano y Sanz com a font més segura.

Serrano y Sanz, que comenta algunes de les paraules d'aquest document, afirma que *alleua* significa 'dot'. Seguint-lo Abadal, en el resum que encapçala el document, tradueix *alleua* per 'dot'. Quan vaig redactar per al *GMLC* l'article corresponent no devia veure gaire clar que el significat de 'dot' fos l'exigut pel context, de manera que després de la definició del mot per 'dot' hi vaig posar un interrogant. Havent tornat sobre aquest text a propòsit del verb *ducere*, que aquí sembla tenir la mateixa força semàntica que el català *endur-se*, vaig veure el que inexplicablement no vaig saber veure quan redactava l'article: que dins el context, al mot *alleua* li escau millor el significat de 'préstec' que no el de 'dot', si més no perquè no eren pas els monjos d'Ovarra els qui havien de dotar la filla del comte, la qual, altrament, el diploma ens presenta com a actuant per iniciativa pròpia. A Ava li devia haver fet gràcia la *ganabe* ('una espècie de vànova'), la demanà i se l'endugué, però no pas com a dot, sinó com a préstec; senzillament, la 'manlevà'. Llavors es veu clar el que ha passat: a l'original, en lloc d'*in alleua* deia sens dubte *manlleua*, però el copista del segle XII llegí *in* en lloc de *m*, confusió, com hem vist, freqüentíssima; ell mateix havia llegit més amunt *alagina* en lloc d'*alagma*. De més a més, es deixà la *n* que a l'original devia ésser representada per una ratlla damunt la *a* (o interpretà *all* en lloc d'*anl*). Ara, el text així reconstruït no acaba d'ésser sintàcticament satisfactori; potser l'original deia *in man(l)leua* (el copista devia deixar d'escriure un dels dos *in* que creia llegir); sembla menys probable que digués *manlleuatam*. Una cosa és del tot segura: que *alleua* és un simple error de còpia, i que a l'original hi havia un mot procedent de l'expressió llatina *manum leuare*, que ha donat el cat. *manllevar* 'fer-se prestar', oc. *manlevar* i cast. ant. *manlevar* 'tomar prestado'. Aquest darrer ofereix també l'abstracte verbal femení *manlieva* (Berceo), que correspon al masculí cat. *manlleu*.

JOAN BASTARDAS

Universitat de Barcelona.
 Societat Catalana d'Estudis Històrics.